

Paksa Katalin

„ÉNEKELTEM ÉN...”

KIVÁLÓ NÉPI ÉNEKESEK ANTOLÓGIÁJA

Lektorálta Domokos Mária

Hangrestaurálás: Németh István

**Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Zenetudományi Intézetében**

TARTALOM

Előjáróban	
Dunántúli énekesek.....	
Felföldi énekesek	
Alföldi énekesek	
Erdélyi énekesek	
Moldvai énekesek	
Jegyzetek	
Irodalom és rövidítések.....	
Kadenciamutató	
Dalszövegmutató	
CD-ROM tartalom	

ELŐLJÁRÓBAN

A hagyományos falusi közösségekben a dal, az ének nem csak a szórakozást szolgálja, hanem egyenesen életszükséglet. Jelen van a hétköznapi életben és az ünnepeken, a magány óráiban és a csoportos multságokon, elkísér az emberélet fordulói át a bölcsőtől a koporsóig. Az éneklés a népművészet legegységesebb ága, melyben férfi és nő, öreg és gyerek megkülönböztetés nélkül részt vesz. De nem énekel mindenki egyformán! A közösség számon tartja azokat, akik többet tudnak, jobban tudnak. Közülük kerülnek ki az istentiszteletek, búcsúk, virrasztók előénekesei, lakodalomban a vőfélyek és a vendégsereg éneklésének spontán irányítói, ők a karikázás nótakezdői, a fiatalság hangadói a fonóban, guzsalyasban. Ezekből a kiváló énekesekből nem lesznek olyasféle kismesterek, félprofesszionisták, mint az ügyeskezdő hímző asszonyokból, faragó férfiaktól vagy hangszeren játszó zenészekből, akik másoknak (is) dolgoznak és produkciójukért pénzt kapnak. Hatásuk mégis meghatározó a közösség életében, hiszen ők a népköltészet első számú letéteményesei, alakítói és továbbadói, tőlük tanulnak a többiek. Életkörülményeik, vagyoni helyzetük más és más. Többnyire szegénysorsúak, de akad köztük tisztas megélhetéssel rendelkező jómódú is. Elbeszéléseikből tudjuk, hogy kivétel nélkül mindnyájuknak erősen meg kellett dolgozni a megélhetésért, és már kisgyermek korukban munkára fogták őket. Iskolázottságuk alacsony. Van, aki ennek ellenére szívesen olvas, és van, aki a betűt sem ismeri, de mindegyikük gyors felfogású, jó emlékezőképességű. Nem ritkán a népművészet más területein is kiválóak (tánc, hímzés, mesemondás). Van, aki faluja határát alig lépte át, mások meg távoli városokba, sőt idegen országokba is eljutottak. Többségük társaság-kedvelő, nyitott személyiség, ugyanakkor mindnyájuknál megfigyelhető az elmélyülésre való hajlam. Az éneklés számukra a személyiség kiteljesedésének formája, az élet történéseit magasabb szintre emelő tevékenység. Általában tudatosan törekednek dalismeretük bővítésére és erősen él bennük az átörökítés szándéka. A népzenei mozgalomnak köszönhetően újabb időkben hatásuk túlmutathat lakóhelyükön: népzenei rendezvényeken, találkozókra lépnek föl, és országos megbecsülést fejezi ki a többüknek is odaítélt „Népművészet Mestere” díj. A népi éneklés „csillagai” ők, anélkül, hogy sztárok lennének.

Az énekesek *személyét* helyezi a középpontba könyvünk, mely rajtuk, az előadókon keresztül ad áttekintést a magyar zenei néphagyományról. Előzménye az „Énekeltem én” című harminc adásból álló rádió sorozat, melyet a szerző írásba foglalt, átdolgozott és kibővített. (Az adások 1995–97-ben hangzottak el a Bartók Rádióban, Máder László

szerkesztésében, majd részleteit később ismételték, 2010–11-ben pedig teljes egészében újra sugározták. A műsorban megszólaló eredeti hangfelvételek a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Zenetudományi Intézetének Hangarchívumából valók.) Könyvünk a sok kiváló előadó közül tizenhat női és tíz férfi énekest mutat be. Néhányukat a szerző még személyesen ismerhette, ma azonban már egyikük sincs az élők sorában. Dalaikat, melyeket szűkebb páttriájukban mások is tudtak, ők adták elő a legszebben. De nem is „előadták”, hanem a hagyomány keretein belül újraalkották, variálták egyéni érzelmeiknek-indulataiknak, találékonyságuknak megfelelően, a közösség által kialakított és elfogadott stílusban. Dalaikat, balladáikat, egyházi énekeiket hallgatva megtapasztalhatjuk népzeneink eleven, emberi kapcsolatokon nyugvó, a távoli múltban gyökerező és máig ható gazdagságát. Egyúttal pedig dallamföldrajzi áttekintést kapunk a magyar népzene dialektusterületeiről és azok fontosabb kistájairól.

I. DUNÁNTÚLI DIALEKTUS

Somogy: Tóth Imre, Csirke István, Sümegi Jánosné

Ormánság: Stanics Mihály

Szlavónia: Izsák János

II. FELFÖLDI DIALEKTUS

Zoborvidék: Fülöp Imréné

Galgavidék: Zsíros Ferencné

Palócföld: Bajzáth Ferencné

Keleti Felföld: Sivák Barnabás

III. ALFÖLDI DIALEKTUS

Felső-Tisza vidék: Lázár Mihályné, Barnucz Mihályné, Nyeste András

Alsó-Tisza vidék: Sőreg Pálné

IV. ERDÉLYI DIALEKTUS

Kalotaszeg: Gergely András, Ambrus Sándorné

Mezőség: Balla Ferencné, Sipos György Sándorné, ifj. Szabó Varga György

Székelyföld: Veres Istvánné

Gyimes: Gercuj Gyula

Bukovina: Gáspár Simon Antal

V. MOLDVAI DIALEKTUS

Demeter Antalné, Simon Ferenc Józsefné, Benke Jánosné, Miklós Györgyné, Lőrinc Györgyné

Egy-egy énekes repertoárján keresztül megismerhetjük a tájra jellemző dallamfajtákat: régi és új stílusú, valamint idegen eredetű dalokat, az emberélet egyes szakaszaihoz és fordulóihoz kapcsolódó ún. „alkalomhoz kötött dalokat” (mondóka, lakodalmas, sirató, virrasztó ének), szövegműfajokat (ballada, rabének, keserves, pásztordal, szerelmi dal, katona nóta), egyházi népenekeket, továbbá előadási és díszítési szokásokat, nyelvjárási sajátosságokat.

Az énekeseket bemutató fejezetek végén utalunk a felhasznált irodalomra, és kiegészítésként, a teljesség igénye nélkül felsoroljuk az énekes más korszerű hangzó kiadványokban megjelent dalait is, továbbá az érdeklődők figyelmébe ajánljuk a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézetének honlapját, melynek internetes online adatbázisából nyerhetők további ismeretek. A Jegyzetek fejezetben közöljük a CD-ROM-on meghallgatható hangfelvételek nyilvántartási számát az MTA BTK Zenetudományi Intézetében. Ugyancsak a Jegyzetekben utalunk más hangzó publikációkban való megjelenésre, esetleg kottás közlésekre. A dallamok sorzáró hangjaik szerint és szövegük szerint is kereshetők a Kadenciamutató és a Dalszövegmutató segítségével.

[térkép]

DUNÁNTÚLI ÉNEKESEK

Tóth Imre

Az 1970-es években, amikor már úgy látszott, hogy a népdal végképp eltűnt a múlt süllyesztőjében és senkit sem érdekel többé, a televízió „Röpülj páva” vetélkedője váratlan, kirobbanó sikert aratott és országos mozgalmat indított el. A közönség – falun és városban egyaránt – lelkes figyelemmel kísérte a népzenei műsorokat, a jobbnál jobb népi énekesek szereplését. Itt ismerhette meg a nagyközönség a Somogy megyei Tóth Imrét, ezt az izig-vérig színpadra termett személyiséget, aki egycsapásra meghódította hallgatóságát, bár pásztoros előadási stílusa már szűkebb környezetében is ritkaságnak számított. Kapcsolatteremtő képessége, kiáradó jókedve, kifejező gesztusai segítségével olyan zenei világot tudott elfogadtatni hallgatóival, mely teljességgel ismeretlen volt előttük, és hangzásában eltért minden megszokottól **(001–004)**.

(001)

1. Ha lemegyek én a kertbe kaszálni,
A rózsától nem tudok rendet vágni.
Tele van a rendem piros rózsával,
Tele van a szívem szomorúsággal.

2. Mikor mentem az oltárhoz esküdni,
Egyik könnyem a másikat ott éri.
Jaj, Istenem, hogyan köll megesküdni?
Nem tudom én a rózsámat szeretni.

3. Mikor mentem az oltárhoz esküdni,
Édesanyám is elkezdett siratni.
Ég a gyertya, előttem a feszület,
Nem tudom én, megesküdök-e veled.

4. Mikor mentem az oltárhoz esküdni,
Egyik könnyem a másikat ott éri.
Meggötik a gyöngye gyűrűs kezemet,
Elveszik a legényi életemet.

(002)

1. Szerelem, szerelem, Átkozott gyötrelem,

Mért nem virágoztál Minden fa tetején!

2. Minden fa tetején, Cidrusfa levelén,
Hadd szakított volna Minden szegén legén.

3. Én is szakítottam, El is hervasztottam.
a Szelíd galamb helett Vadgalambot fogtam.

(003)

1. Picin tinó, nagy a járom, Szép kisleány ez a három.
Szeretném én az egyiket, Három közül a szebbiket.

2. Nincsen annak semmi baja, Kinek szeretője barna.
Lám, az enyém csak egy szölke, Mégis majd meghalok érte.

3. Nincs egyebem a rózsámnál, Az is zálogban van másnál.
Ha valaki kiváltaná, A jó Isten megáldaná.

(004)

1. Aranyos kis pintesövegem,
Süvegem előtted leveszem.
Oltárod előtt könyörgöm,
Iszom egyet, csak úgy nyöszörgöm.

2. Elástam a pénzem, szomjazom,
Kiszárad a torkom, hogyha nem ihatok.
Így jár, aki mindig bort iszik,
Míg a temetőbe nem viszik.
Maj' ha a temetőbe beviszik,
Istenuccsa, többé nem iszik.

Tóth Imre 1902-ben született *Karádon*, ebben a Kodály Zoltán népdalgyűjtése nyomán híressé vált helységben. Itt töltötte gyermekkorát – eleinte meglehetősen jómódban – a templom melletti nagy házban, ahol együtt laktak nagyapjával. Később a család elszegényedett, a házat el kellett adniuk. Könnyelmű, iszákos apja részesaratóként vállalt munkát, a kisfiú pedig – testvérei között a legidősebb – csak négy elemi járt ki, és tizenhárom éves korában pásztorrak állt: „Láttam a nyomorúságot, hogy nem kaptak a háború alatt pásztorat Karád községben, és akkor elszegődtem” emlékezett vissza. Tizenhat éves koráig pásztorokodott,

majd béres lett. 1921-ben megnősült, a *nemesgulácsi* Polgár Máriát vette feleségül, aki mezőgazdasági idénymunkára jött *Karádra*. A házaspár a környező nagybirtokokon talált megélhetést, cselédlakásban laktak és többször költözködtek. Tóth Imre béresként és pásztorként dolgozott a Karádhoz tartozó *Kéri pusztán*, továbbá *Répáspusztán*, *Fiadon*, *Igali pusztán*. Az állatokat szerette, gyógyítani is tudta őket, munkaadóival azonban többször nézeteltérése támadt a kialakult bérrrel-járandósággal kapcsolatban. Később sikerült házat és némi földet vásárolnia *Kisbárapátiban*. Az 1950-es években „aztán jött a beszolgáltatás, az volt a nehezebb fele – mesélte. – Minden kellett nekik!” A termelőszövetkezetbe nem lépett be, mivel ott a tagok csak az év végén kaptak valami kis bért. Inkább beállt az erdészetbe, az erdőre járt fát hordani, fuvarozni. Innét is ment nyugdíjba, és nyugdíjasként már munkát vállalt a téeszben, mint állatgondozó. 1984-ben halt meg.

Tóth Imre énektudására Kerényi György népzenekutató figyelt föl az 1950-es évek második felében. Utána más gyűjtők is jártak nála, köztük legtöbbit Együd Árpád néprajzkutató, akinek magnetofon-felvételeit a Kaposvári Múzeum őrzi. Tóth Imre elmondta neki, hogy dalait jórészt nagyapjától örökölte, aki „akármilyen nagy, dolgos ember is volt, ha elment a kocsnába, egy hétig mulatott.” Nagynénjétől, Tóth Erzsébettől is sokat tanult. 1976-ban kiemelkedő tudása, hagyományos, pásztoros előadási stílusa elismeréseként megkapta a „Népművészet Mestere” kitüntetést.

Repertoárjának legértékesebb darabjai azok a régi stílusú dalok, amelyeknek eredete a távoli múltba, még a honfoglalás előtti időbe nyúlik vissza. Ilyen a „Hol jártál az éjjel, cinegemadár” kezdetű, pentaton kvintváltó dallam, melynek balladaszerű szövege középkori (005). Egy másik, új stílusú dalára leányok szoktak táncolni: „Azért jöttem ide karikázni” (006). Mindkét dallam előadásában régies vonások figyelhetők meg: az elsőben a terc és a szeptim hang ingadozása (az ún. dunántúli intonáció), amikor a moll terc helyett dúr vagy semleges terc szól, és olykor a szeptim hang is magasabb. A dalban díszítések is előfordulnak, bár a zenei ornamentáció a felvétel idején már igazi ritkaságnak számított a Dél-Dunántúlon. A második dal új stílusú ugyan, a stílusra jellemző, szöveghez alkalmazkodó éles- és nyújtott ritmusok helyett azonban Tóth Imre változatlan hosszúságú, egyenletes hangokkal fogalmaz, hűségesen a régi tánc típus, a karikázó eredeti ritmikájához. A táncdal harmadik versszaka csúfoló, ennek indítását erős hangsúllyal emeli ki: „Éjnye béres, mért vagy olyan kényes”, mondja a szöveg, melyet Tóth Imre magára is érthet, hiszen ő is sokáig dolgozott béresként.

(005)

1. – Hol jártál az éjjel, cinegemadár?

– Ablakidban voltam, drága violám.

– Mért nem kopogtattál, cinegemadár?
– Félttem az uradtól, drága violám.

2. – Nincs itthol az uram, cinegemadár,
A karádi mezőn búzát masinál.
– Jó lova van annak, hamar hazaér,
Baj lesz akkor, rózsám, hogyha nálad ér.
– Rossz lovai vannak, nem ér az haza,
Mulathatunk, rózsám, egész éccaka.

„masinál” = csépel

(006)

1. Azért jöttem ide karikázni,
Ha a babám itt találna lenni,
Keze-lába ki találna törni,
Nékem köllne azt is orvosolni.

2. Az angeli csemegék, csemegék,
Kisütötte a nap a gyökerét.
Fölszántotta az angeli uraság,
Terem is az majd jövőre jó búzát.

3. Éjnye, béres, mért vagy olyan kényes?
A te csizmád mindig olyan fényes.
De a csizmád akármilyen fényes,
A te neved tátottszájú béres.

„angeli csemegék” = angeli csemegeszlők

Tóth Imre énekléséhez hozzá tartozik a variálás: a dalok további versszakokban kisebb-nagyobb eltérések jelentkeznek a díszítményben, a dallamhangokban-dallamfordulatokban, a szótagszámban. Szabad, változatos dallamkezelése a *parlando-rubato* előadású dallamokban nyilvánul meg leginkább. Sobri Jóskáról szóló betyárballadájában (007) a harmadik versszak második felét rendhagyó módon *kétszer* ismétli meg. Az előadás személyes jellegét díszítménnyel és hangerővel kiemelt részek fokozzák általában a negyedik sorok elején, és a lelassuló tempót sem érezzük stílusterésnek a ballada végén. A dallam az „Erdők, völgyek, szűk ligetek” régi dunántúli típus egyik legszebb változata, melynek ihletett előadása talán a

nagyszámú hallgatóságnak is köszönhető, Tóth Imre ugyanis a Somogyi Népművészeti Találkozó alkalmával énekelte *Kaposváron 1977-ben*.

(007)

1. – Ejnye, ejnye, Subri pajtás,
Hugyan tetszik a vándorlás?
– Nékem aztán nem jól tetszik,
Kisangyalom halval fekszik.

2. Bálványosi kert kapunál
Kilenc pandúr elébém áll.
Csak azt kérdik: – Honnan jöttél,
Hol az utazó leveled?

3. – Pandúr káplár addig várjon,
Míg a lajblim kigombolom!
A lajblimat kigomboltam,
Pisztolyomat előlkaptam.
Egyet mindjárt fejbe lőttem:
– Itt az utazó levelem!
Másik mondja: – Ez a Subri,
Föl köll eztet akasztani!

4. A pandúrok el is fogtak,
A börtönbe toloncultak.
Onnand is kiszabadultam,
Subri Jóskának maradtam.

5. Pandur káplár parancsot ada:
– Élvel-halval megfogjátok!
Subri Jóskát agyonlőtték,
Egy mél sírba beletették.
Édesanyja siratgatja.
Nincs már többé Subri Jóska.

A somogyi puszták pásztorai Sobri Jóska mellett Juhász Andrást szokták emlegetni, aki maga is gulyás volt, mielőtt betyáréletre adta magát. Tóth Imre az imént hallott régi stílusú dallammal énekelte Juhász András történetének első felét: a nyáj, és vele az állása elvesztését, az osztopáni Vörös bíró önkényeskedését, a betyár raboskodását, majd szabadulását. Ez után szinte észrevétlenül másik pentaton, új stílusú dallamra váltott át, melyben a betyár

bosszújáról, Vörös bíró haláláról hallunk. Ez a folytatás voltaképpen a *Kiírtott kocsmároscsalád* ballada változata, és a két ballada összekapcsolása az előadó egyéni leleménye (008), melyet több alkalommal is így énekelt. Tóth Imre számára a betyár nem a letűnt idők legendás alakja, hanem családi ismerős, akivel nagyszülei még találkoztak. „Hát én Juhász Andrásról hallottam. A nagyapám ismerte is, és a nagyanyám. Amikor őtet a pandurok má' körözték, kérem szépen, bement a feleségihő. Egy kis picike lakásban lakott. De ugyan beszóltak a pandurok: Gyere ki, nem tudsz megmeneküni! Ez különben egy gulyás ember vót. Tehát az énekje pedig ez:”

(008)

1. Amikor én gulyás voltam,
Nyájam mellett elaludtam.
Amire én fölédtem,
A nyájaim a tilosba belementek.
Harminchárom felpuffadt,
Rajtam a kasznár kiadott.

2. Betyár még akkor sem lettem,
Csak disznókkal kereskedtem.
Osztopányi Vörös bíró,
Az akasztófáraló,
Az állta nékem utamat,
Elvette a disznaimat.

3. A pandúrok el is fogtak,
Három évre becsukattak.
Onnand is kiszabadultam,
Újra betyárnak maradtam.

4. Amikor megszabadultam,
Tizenegy társra akadtam.
El is mentünk Osztopányba,
Vörös bíró udvarjába.

*

5. – Adjon Isten, Vörös bíró, jó estét!
– Adjon Isten az uraknak szerencsét!
– Vörös bíró, ne kívánjál szerencsét,
Mer az éjjel a szívedbe szúrom a kést.

6. – Mari lányom, ergye be a városba,
Érc koporsót csinyáltass a számunkra!
Négy sarkára veresd rá a nevünket,
Tizenkét betyár ontja ki a vérünket.

7. Sáncolják az osztopányi temetőt,
Vörös bírót teszik bele legelőbb,
Vörös bírót teszik bele párjával,
Meg avval a kökén szemű lányával.

„ergye” = eredj

Kisbárapátiban ma is büszkék egykori, hírneves lakosukra. „Bajuszpödrő mosolyát, a szegény ember sorsának, életpróbáinak arcba vésett mély barázdáit a televízió képernyőjén már nemcsak az ország lakossága ismerhette, de számos külföldi ország is...” – mondta Tóth Lajos, falujának helytörténésze, énektanára Tóth Imre temetésén. Emléke előtti tisztelgésként a Somogy megyei népdaléneklési versenyeket 1988-tól 2010-ig Kisbárapátiban rendezték. 2010-ben Kisbárapáti díszpolgára lett.

Irodalom

Előadásmódjáról: Paksa Katalin: *A magyar népdal díszítése*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1993, 16–18., 31., 155. o. (Dalának részletes lejegyzése uo. 020. kotta.)

Király Lajos: Tóth Imre, a Népművészet Mestere hagyatékából. www.sulinet.hu

◀ További hangfelvételek:

„Elszaladt a siska disznó” (AP 9114f) Magyar Népzenei Antológia 3_04_01c

„Iszik a betyár a csapon” (AP 11.346c) Magyar Népzenei Antológia 3_09_03a

„Molnár, van-e pénzed” (AP 9115a) Magyar Népzenei Antológia 3_04_02a

Csirke István

A somogyi pásztorművészet becses tárgyi emlékeit néprajzi kiállításokon, népművészeti könyvek lapjain csodálhatjuk meg. A tükrösök hátoldalán, fűszertartókon, ládikákon csárdajelenetek láthatók, meg mulató vagy menekülő nagykalapos betyárok, fegyveres pandurok, ivó-táncoló férfiak bőgatyában, asszonyok ünnepi öltözetben – csontra-fára karcolva, kiszínezve. Megkapó elevenség árad ezekből a síkban ábrázolt, háttér nélküli színes figurákból, a gyermekrajz-szerűen leegyszerűsített és mégis díszesen ábrázolt alakokból. Közöttük az üresen maradó felületeket dúsan indázó levelekkel, virágokkal töltötték ki. Ezeknek nincs közük a rajz témájához, mégis természetesen hatnak, hiszen a kompozíció szempontjából fontosak. Ha e sajátos művészet zenei megfelelőjét keressük, Csirke István dalai jutnak eszünkbe. Az ő éneklésében is van valami primitív elnagyoltság és ugyanakkor mives kimunkáltság, hatása éppen ettől olyan lebilicselő, bár némileg szokatlan is számunkra.

Csirke István 1896-ban született Somogy megye dél-keleti sarkában, *Kercseligeten*. A somogyi pusztákon nőtt fel; először apja mellett, majd önállóan őrizte a különböző uradalmak kondáit. Az 1945-ös földosztás hozta meg számára a saját otthon megteremtésének lehetőségét. Földet kapott és házat épített a *Somogyaszaló*hoz tartozó *Antalmajorban*, melyet az ottlakók *Pödöripusztának* neveznek. Itt talált rá Lukács Géza, helybeli tanító szöveggyűjtése nyomán Olsvai Imre népzenekutató az 1950-es években. Dalairól helyszíni lejegyzéseket és hangfelvételeket készített, továbbá gondoskodott arról is, hogy Csirke Istvánt Budapestre hozza jóminőségű stúdió-felvételek készítése céljából. Erre annál is inkább szükség volt, mivel éneklésének szokatlanul nagy hangerőbeli eltéréseit az egyszerű magnetofon-felvétel csak torzítva tudta rögzíteni. Előadásmódjának legjellegzetesebb vonása a hangerő változása, az erősítés-halkítás, mely többnyire a dallamvonalat követi úgy, hogy a magasabb hangokat *forte*, a mélyeket *piano* énekli. Sorkezdő díszítménybokrai pedig – melyek gyakran a főhang fölé kanyarodnak – intenzitásban megegyeznek a főhangokkal vagy akár meg is haladják azokat. Így az ornamentelek, melyek általában a főhangoknál halkabbak szoktak lenni, nála fokozott jelentőségre tesznek szert, és előadásának személyességet, drámai erőt kölcsönöznek. Ezt a hatást fokozzák a hirtelen hangsúlyok és a dallamba ékelt rövid szünetek is.

A rabságban sinylődő pásztor panasza szólal meg a „Lóra, csikós, lóra” kezdetű dalában (009). Szövege olykor nehezen érthető az előadás expresszivitása, különösen a sorvégek lehalkulása miatt. A magyar népköltészet „páva” szimbólumának jelentése ebben a változatban transzcendenssé bővül, a szabadságot a bűnök eltörlése hozza meg: „Rászállott a

páva / A rabok házára. / Vízet visz szájába / A rabok számára. / Mosdózzatok, rabok, / Mert bűnösök vagytok. / Kérjétek az Istent, / Majd megszabadultok.”

(009)

1. Lóra , csikós, lóra,
Elszaladt a ménös!
Nem töhetök róla,
Nem ülhetök lóra.

2. Nem ülhetök lóra,
Mer el vagyok fogva.
A szigeti börtönbe
Le is vagyok csukva.

3. Arra gyün angyalom,
Sirat engöm nagyon.
– Ne sirass, angyalom,
hisz Fáj a szívem nagyon!

4. – Hogyne siratnálak,
Mikor vasba látlak!
Holnap nyolc órákkor
Nagy börtönbe zárnak.

5. Tizenkilenc
Vasat szétszaggattam,
Már a huszadikat
Jól elvásítottam.

6. Térdig vasba vagyok,
Könyékig bilincsbe.
Mért terömt az Isten
Engöm ez életre!?

7. Zörgesd mög, angyalom,
Ablakom rostélyát,
Majd én is mögzörgetöm
A vármögye vassát.

8. Rászállott a páva
A rabok házára.

Vizet hoz szájába

A rabok számára.

9. Mosdózzatok, rabok,

Mert bűnösök vagyok.

Kérdjétek az Istent,

Majd mögszabadultok!

„szigeti” = szigetvári

Az előbbi dalból nem ismerjük meg a teljes történetet, azt, hogy a csikós miért is került börtönbe. Talán nem tudott elszámolni állataival, talán betyárokkal szövetkezett és rajtavesztett. A betyárelét emlékei gyakran felelevenednek a somogyi dalokban és mesékben. Közöttük is nevezetes a molnár kutyáinak története (*010*), akik Csirke István szerint a különleges *Ambur*, *Tambur* és *Enedur* névre hallgattak. Ezek az állatok megértették gazdájuk furulyán játszott parancsát, és így a molnárnak a zene segítségével sikerült megmenekülnie. Mindez kiderül a dal végén, a gyűjtő és az előadó párbeszédéből.

(*010*)

1. – Molnár, van-e pénzöd?

Hát szép feleségöd?

– Sublatomba van a pénzöm,

Csak az életömet féltöm.

2. Ambur, kutyám, Tambur,

Ambur, kutyám, Tambur,

Enedur.

– *Hogy volt ezzel a molnárral?*

– *Hát az úgy vót kérem, hogy abba az üdőbe ez a vizes mónár, ez egy olyan idegöny előtt lakott. És ott a betyárok megtámadták, és a kutyák mög vótak kötözvel. Amint a mónár ottannék furulyált, az ajtóba állt és a lábával az ajtó küszöböt elkezdte mindig dobónyi a sarkával. Ekközben aztán a kutyák annyirán, annyirán erősködtek a mögkötözéssel, hogy elszakasztották a láncot. Na, ekkor aztán a kutyák az ajtó küszöb alatt kiásták. Amikor az első bebújt, odaállt az ajtó mellé a gazdájához és csak várt. Mikor begyűtt a legerősebb kutya is, akkor aztán egyszerre csak rájukrohantak, és a betyárokat ottannék széttépték.”*

– *Ezt kitől hallotta így, ezt a történetet?*

– *Hát má' régön hallottam, egy üdősebb bácsi mesélte.*

Kilenc betyár kegyetlen büntettét beszéli el a *Kiírtott kocsmáros család* balladája **(011)**, mely valóban megtörtént eseményen alapul. A 19. századi, ponyva-nyomtatványon is terjesztett szöveget Csirke István új stílusú dallamra énekli. Erősen variatív, expresszív előadásmódja szinte elfedi a dallam alap-karakterét, kupolás vonalú ívét, visszatérő szerkezetét.

(011)

1. Jaj de széles, jaj de hosszú az az út,

Amelliken kilenc betyár elindult.

Kilenc betyár, kilenc fegyver a vállán,

Úgy sétálnak szép csárdásné udvarán.

2. – Adjon Isten, szép csárdásné, jó estét!

– Adjon Isten az uraknak szöröncsét!

– Ne kívánjon az uraknak szöröncsét,

Még az éjjel nagy kés járja a szívét.

3. – Trézsi lányom, ergye le a pincébe,

Hozzál föl bort az aranyos iccébe!

– Nem köll nekünk sem a bora, sem maga,

Csak a pénzit olvassa a markomba!

„ergye” = eredj

Csirke István szülőföldje összes jellegzetes dallamát ismerte. Ezeket lehetőleg úgy alakította, hogy bennük a szokásosnál nagyobb hanglépéseket, magasra törő dallamfordulatokat, vagy feldobott hangokat alkalmazott, ami jól illett tenor hangjához. Előadásának archaikus ízét többek között az ún. „dunántúli intonáció”, a terc- és a szeptim-hang ingadozása adja. A *la*-pentaton hangsor moll terce nála többnyire semleges terc, vagy akár dúr terc is lehet, mely a hangnemi fejlődésnek azt az ősi szakaszát mutatja, amikor bizonyos hangközök még csak többé-kevésbé voltak rögzülve. Ez a mai hallgatónak – szokatlanságánál fogva – friss akusztikai élményt jelent.

Csirke István egy alkalommal Olsvai Imrének elmesélte, hogy olasz hadifogságban, az első világháború idején egy nagy erdőn kellett naponta átjárnia vízárt. Ott, a lakatlan rengetegben próbált meg először a hangját egészen szabadon kieresztve énekelni, vagyis ott alakította ki saját énekstílusát. Ez a személyes emlék nem mond ellent annak, hogy Csirke István előadásmódja a hagyományból táplálkozott, annak eszközeit használta kivételes,

eredeti tehetséggel. Ő volt a dél-dunántúli pásztorstílus egyik utolsó hírmondója. Archaikus előadásmódja környezetében már nem talált követőkre. Hangfelvételeit archívumok és filmtárak őrzik, melyekről ma fiatal városi énekesek tanulnak, akik az autentikus népi előadásmódot művészi fokon kívánják elsajátítani.

(012)

- Csóri kanász, mi' csinálsz? – Megdöglött az ártány,
Amott viszik a háját a koci hátulján.
- Csóri kanász, mit főztél? – Tüdőt káposztával.
- Mibü' rántottál bele? – a Hasaszalonnával.
- Adtál-e az öregnek? – Megövött egy tállal.
- Ha még eggyel meg nem öszik, vágd a pofájába!

„ártány” = kan disznó

(013)

1. Ha Dunáru fűj a szél,
Feküdj mellém, majd nem ér!
Dunáru fűj a szél.
Ha Dunáru nem fűjna,
Ilyen hideg nem volna.
Dunáru fűj a szél.
2. Sárga tyúknak a bögye,
Adj egy kicsit, te Bözse!
Dunáru fűj a szél.
Ha Dunáru nem fűjna,
Ilyen hideg nem volna.
Dunáru fűj a szél.
3. Sárga tyúknak a nyaka,
Adj egy kicsit, te Kata!
Dunáru fűj a szél.
Ha Dunáru nem fűjna,
Ilyen hideg nem volna.
Dunáru fűj a szél.

Irodalom

Bodza Klára–Paksa Katalin: *Magyar Népi Énekiskola II.* Magyar Művelődési Intézet, Budapest 1994¹, (jav. kiad.) 2010⁵, 20–21. o.

Paksa Katalin: Dinamikai árnyalás, mint előadási sajátosság idős pásztorok dalaiban.

Zenatudományi dolgozatok 1980. MTA–ZTI, 10.

Paksa Katalin: *A magyar népdal disztítése.* MTA Zenatudományi Intézet, Budapest 1993, 16., 31., 155., 157. o. (Dalainak részletes lejegyzése uo. 010., 021.)

◆ További hangfelvétel:

„Juhász András az én nevem” (AP 3168e) Bodza Klára–Paksa Katalin: *Magyar Népi Énekiskola II.* 7.

Sümei Jánosné Németh Anna

A dél-dunántúli népi énekeskultúra legkiválóbb képviselői a pásztoemberek közül valók. Személyes érzelmeiket közvetlenül kifejezésre juttató előadásmódjukat a variálásra való erős hajlam, a nagyívű dallamfordulatok, váratlan hangsúlyok, rövid, közbeékelt szünetek és a dinamikai árnyalás nyomai jellemzik. Ezzel a férfias énekstílussal szemben létezik egy ugyancsak hagyományos, de más hangvételi – bensőséges, visszafogott, mégis érzelemgazdag – éneklési mód, mely inkább az asszonyok sajátja. Így énekelt a *törökkoppányi* Sümei Jánosné Németh Anna, akinek dalairól és balladáiról 1938-ban készítettek gramofon-felvételeket.

Németh Anna 1876-ban született *Törökkoppányban*, hat testvére közül ő volt a negyedik. A falusi iskola összes osztályát kijárta: hat elemi és a két ismétlődő osztályt. 1895-ben, tizenkilenc éves korában ment férjhez a helybeli Sümei Jánoshoz. Négy gyermekük született, de csak kettő érte meg a felnőtt kort. A család nyolc hold földjével, melyet maguk műveltek, középbirtokosnak számított. Anyagi előbbrejutás reményében Sümei János szerencsét próbált Amerikában, de hét év után visszatérve alig egy hold földet tudott csak vásárolni keresetéből.

Sümei Jánosnét, mint kiváló énekest, Balla Péter fedezte fel, aki Lajtha László utasítására járt a faluban, hogy adatközlőket válogasson a Magyar Rádióban készülendő ún. Pátria-felvételek számára. Sümeginé szélesebb dalrepertoárját sajnos nem ismerjük, az 1938-ban Pátria-lemezekre került mintegy tízpercnyi anyaga azonban meggyőzően bizonyítja kiemelkedő énekesi képességeit. Bár a népi énekesek legjobbjai általában a *rubato* dalokban mutathatják meg leginkább tudásukat, tőle csupa feszes ritmusú dallamot vettek fel. Lehetséges, hogy Sümeginé ezeknek volt mestere? További gyűjtés hiányában a kérdésre sajnos nem válaszolhatunk. Annyi azonban bizonyos, hogy dalai ritmikai sokféleségükkel tűnnek ki. Ilyen például a „Látom, rózsám, néked mindegy” kezdetű új stílusú dal, melyet kétféleképpen énekelt: végig 5/8-os ütemben, azonos hosszúságú sorokkal **(014)**, illetve változó ütemmel és nem egészen azonos méretű sorokkal **(015)** úgy, hogy a szöveget refrénnel toldotta meg: „Látom, rózsám, néked mindegy, *Kata*.” A refrén a kétütemes sort háromütemesre tágítja, de ez a harmadik ütem valamivel rövidebb, mint az előzők: az 5/8-os ütemnem általában 3/8-al (4/8-al) váltakozik, és ez a „szabálytalanság”, valamint a harmadik sor végén a refrén hiánya izgalmassá és hajlékonyá teszi a dallamot. A dal pentaton hangsora a refrénben *pienhangokkal* egészül ki.

(014)

1. Látom, rózsám, néköd mindegy,
Aki teelötted elmögy.
Lögyön szölke, lögyön barna,
Megáll a te szömöd rajta.

2. Árokparton rakjál tüzet,
Forralj nála édös tejet!
Szeljél bele zsömle belet,
Avval kínálj meg engömet!

Daloltam Sümegi Jánosné Némöt Anna, hatfankétéves törökoppányi asszony.

(015)

1. Látom, rózsám, néköd mindegy, Kata,
Aki teelötted elmögy, Kata.
Lögyön szölke, lögyön barna,
Megáll a te szömöd rajta, Kata.

2. Árokparton rakjál tüzet, Kata,
Forralj nála édös tejet, Kata!
Szeljél bele zsömle belet,
Avval kínálj meg engömet, Kata !

Az aszimmetrikus ritmusú szerelmi dal után másfajta – páros ütemű, negyedes alaplüktetésű – dallamok következnek: két ballada-töredék Fehér Lászlóról és Zsubri pajtásról, vagyis Sobri Jóskáról **(016, 017)**, majd egy leánykörtánchoz használatos dal: „Erdőjáróznak a lányok” **(018)**. A szövegből kiderül, hogy a leányokat tánctudásuk alapján tartották becsben: „Melyik járja a legszebbet, / Azok a leghíresebbek.”

(016)

1. Fehér László lovat lopott
A Fekete högyek alól
Mindönféle szerszámostul,
És pedig a hadnagy úrtól.

2. Fehér Anna hogy megtudta,
Hogy a bátyja fogva volna:
– Fogd be, kocsis, a lovakat,
Tégy mellé sok aranyokat!

(017)

1. – Sej, huj, Zsubri pajtás,
Hogyan tetszik a vándorlás?
– Neköm bizon nem jól tetszik,
Mert a babám halva fekszik.

2. Édősanyám sok szép szava,
Kire nem hajoltam soha.
Ráhajolnék még valaha
Édősanyám szavaira.

(018)

1. Erdőjáróznak a lányok,
Táncra indulnak a lábok.
Mellik járja a legszöbbit,
Azok a leghírösebbek.

2. Erdő, erdő, de magos vagy,
Kisangyalom, de messzi vagy!
Ha az erdőt levághatnám,
Kisangyalom megláthatnám.

3. De szeretnék páva lönnyi,
Mestör úrnak lánya lönnyi,
Mestör úrnak lánya lönnyi,
Tanítónak párja lönnyi!

Én daloltam, Sümegi Jánosné Némöt Anna, hatfankétéves törökoppányi asszony.

„mestör úr” = kántortanító

Sümeginé édesapja, Németh József is híresen jó dalos volt. Gyermekai közül többen örökölték zenei tehetségét, így Anna két fiatalabb testvére, József és Erzsébet. Józseftől Lajtha László gyűjtött 1923-ban, többek között két ballada-részletet vett fel tőle fonográffal Fehér Lászlóról és Bodor Katalináról, melyek Anna repertoárjában is szerepelnek. Szerencsés véletlennek köszönhető a legfiatalabb testvér, Erzsébet felfedezése. Olsvai Imre rokonlátogatás során találkozott vele 1957-ben. Horváth Ferencné Németh Erzsébet *Somogyacsán* élt, és a magnetofon-felvételek idején – 1963-ban – már hetvenkilenc éves volt.

Szép, hagyományos éneklési stílusát azonban magas kora ellenére megőrizte, mely nővéréhez igen hasonló. A hasonlóság egyik oka a tájnyelv, mely a köznyelvnél gazdagabb hangzásvilágával tűnik ki. Az *e* magánhangzónak pl. háromféle változatát használják: a nyílt *e*-t, a zárt *ĕ*-t és az *ö* hangot, és ez a jelenség magában is fokozza a szöveg zeneiségét. Ami a dallamokat illeti, hasonló hangvétel, tempó és a sajátos dunántúli intonáció jellemzi például az „Árokiparton rakjál tüzet, Kata” kezdetű dalát. Különbség mindössze a mélyebb hangfekvés és a szövegkezelés tekintetében mutatkozik: Sümeginé két versszakkal tudta (015), Horváthné viszont a nővére által énekelt második versszakkal indított, és még további három strófát tett hozzá (019). Utána egy régi stílusú, ún. „kis kvintváltó” dal következik, melyben az első és a második sor között van kvint-megfelelés, és a második sor a negyedikkel egyezik. Felépítése heteropodikus, első és harmadik sora bipodikus, második és negyedik sora tripodikus (020).

(019)

1. Árokiparton raktyál tüzet, Kata,
Forralj nála édös tejet, Kata!
Szeljél bele zsemle belet,
Avval kínálj meg engemet, Kata!

2. Irígyeim sokan vannak, Kata,
Mint a kutyák, úgy ugatnak, Kata.
El akarnának vesztenyi,
A jó Isten nem engedi, Kata.

3. Nem ettem én ma egyebet, Kata,
Babám adott egy szem meggyet, Kata.
Azt is csak úgy, levelestül,
Megélők szerető nélkül, Kata.

4. Jaj, Istenem, minek élők, Kata,
Ha a semmitül is félők, Kata.
Szár az levél megzörrenik,
Bennem a vér meghidegszik, Kata.

(020)

1. Látod, babám, ezt a hegyet,
Menjünk oda, szedjük meggyet!
Én majd rázom, te csak szedjed,
Kapunk csolkot nem csak egyet.

2. Nem ettem én ma egyebet,
Babám adott egy szem meggyet.
Azt is csak úgy, levelestül,
Megélők szerető nélkül.

3. Irígyeim sokan vannak,
Mint a kutyák, úgy ugatnak.
El akarnának vesztényi,
Jó az Isten nem engedi.

4. Jaj, Istenem, minek élök,
Ha a semmitül is félök.
Szár az levél megzörrenik,
Bennem a vér meghidegszik.

Belemondta özvegy Horvát Ferencné Némöt Örszéböt, hetfenkilencéves Somogyacsán.

Népi énekes hagyományunk legkiemelkedőbb darabjai közé tartozik Sümegi Jánosné balladája a *Halálra hurcolt menyasszonyról (021)*. A balladáról – melyet két változatban is gramofonra vettek – Bartók Béla részletes, az előadás minden árnyalatát ábrázoló, a két verziót összehasonlító lejegyzést készített. Jelölte a terc-hang változó magasságait, a ritmus apróbb módosulásait és a díszítményeket, melyek első hallásra alig kivehetőek, inkább csak a dallam rezdüléseinek tűnnek, legfeljebb a harmadik sor végi, gyakori fellépő ornamensek érzékelhetők. (Könyvünkben a *Magyar Népi Énekiskola I.*-ben megjelent, egyszerűbb kottát közöljük.) A dallam francia eredetű, mely mélyen begyökerezett a magyar hagyományba; ismerik a Dunántúlon, a Zoborvidéken, az Alföldön és Bukovinában. Minden esetben klasszikus ballada-szöveg tartozik hozzá: az említetten kívül a *Szégyenbe esett lány* és a *Zsivány felesége*. A dallam feltehetően a ballada-műfaj középkori meghonosodása idején, francia-vallon telepések közvetítésével került a magyar nyelvterületre, és e szövegműfajjal való kapcsolatát mindvégig megtartotta. A dallam jellegzetes, kötött ritmusa a klasszikus balladánk zömét jellemző *parlando-rubato* előadástól eltér. Sümegi Jánosné éneklésében többnyire 3/8-os ütem váltakozik 5/8-ossal, és a ritmus aszimmetriája szinte csak sejthető feszültséget, a mélyben lappangó zaklatottságot eredményez. Ez a feszültség nem csökken a ballada tizenkilenc versszaka során, bár az előadó minden közvetlen érzelemnyilvánítástól tartózkodik. De éppen így hatásos Bodor Katalina története, akit anyja Rákóczi úrfinak, a gazdag rablónak ígért feleségül. A tragikus eseményeket párbeszédjek jelenítik meg,

melyekben egy-egy szónak életbevágó jelentősége van: „Jó napot, jó napot, *Én gyöngybéli mátkám!*” – köszön a vőlegény, a leány pedig így válaszol: „Fogadja el Isten, *Rákóczi kis urfi!*” Ez a megszólítás visszautasítást jelent, melyet iszonyú megtorlás követ: „Akkor ott felkapja, / Lófarkához köti, / Tüskékről-tüskékre, / Bokrokra hurcolja.” A kegyetlen kínzás fokozatait a szöveg így jelzi: a *piros cipellő* sarkig vérben úszik, majd a *szép selyem ruha*, végül az *arany koszorú* is. Ekkor a leány megtörik és kínzóját, mint *gyöngybéli mátkáját* kérleli. A vőlegény most már menyasszonya kedvére tenne: „Mit ennél, mit innál?” – kérdezi. A leány azonban nem tőle, hanem *anyjától-atyjától* kíván ételt és italt. Befejezésül pedig az őt eladó anyjától várja, hogy vesse meg számára *víg* halotti ágát.

(021)

1. Rákóczi kocsmábo Két karajcár a bor.

Arra mén, arra mén Szegény özvegyasszony.

2. – Gyere be, gyere be, Szegény özvegyasszony!

Igyál egy icce bort, Vagy ha kettő köll is.

3. Sem magad pénzire, Sem a fiadéra,

Hanem a lányodér, Bodor Katalinér.

4. – Lányom, édös lányom, Bodor Katalina,

Eladtalak tégöd Rákóczi kocsmábo

Rákóczi kis úrnak.

5. – Anyám, édösanyám, Kedves szülődajkám,

Mér adtal gyilkosnak, Rákóczi kis úrnak,

Ki nappal aluszik, Éjjel gyilkolódik?

6. Anyám, édösanyám, Kedves szülődajkám,

Micsoda sereg az A fekete sereg?

Napkeletről jönnek, Napnyugotra mönnek.

7. – Lányom, édös lányom, Bodor Katalina,

Az teérted jön, az A fekete sereg.

8. – Jó napot, jó napot, Kedves napamasszony!

Hol vagyon, hol vagyon Én gyöngybéli mátkám?

– Az első szobábo Ékösíti magát.

9. – Jó napot jó napot, *Én gyöngybéli mátkám!*

– Fogadja el Isten, *Rákóczi kis úrfi!*

10. Akkor ott fölkapja, Ló farkához köti,
Tüskékről tüskékre, Bokrokra hurculja.

11. – Lassul járj, lassul járj, *Rákóczi kis úrfi!*
Már piros cipellóm sarkig vérben úszik.

12. Akkor ott fölkapja, Kengyelt megszorítja,
Tüskékről tüskékre, Bokrokra hurculja.

13. – Lassul járj, lassul járj, *Rákóczi kis úrfi!*
Már szép selöm ruhám Félig vérben úszik.

14. Akkor ott fölkapja, Kengyelt megszorítja,
Tüskékről tüskékre, Bokrokra hurculja.

15. – Lassul járj, lassul járj, *Én gyöngybéli mátkám!*
Már aran koszorúm Félig vérben úszik.

16. Akkor ott fölkapja, Keblére szorítja.
– Mit önnél, mit innál, Én gyöngybéli mátkám?

17. – Sem önném, sem innám, Csak ágybo fekünném,
Sem önném, sem innám, Csak ágybo fekünném.

18. – Mit önnél, mit innál, Én gyöngybéli mátkám?
– Anyám asztalárul Csecsemadár szárnyát,
Atyám ablakából Jó fehér bort innám.

19. Nyisd ki, anyám, nyisd ki Zöldellő kapudot,
Vesd meg, anyám, vesd meg Vig halott-ágyamot!

„icce” = régi úrmérték, pohár; „napamasszony” = anyósom

Irodalom

Életéről ld. Patria CD-ROM. (033) ballada részletes lejegyzése ugyanott.

Előadásmódjáról Paksa Katalin: *A magyar népdal díszítése* 28–29. o.

◀ További hangfelvétel:

„Sej, huj, Zsubri pajtás” (Gr 24Bb) Patria CD-ROM. *A Magyar Népzene Tára XII.* 440.

Illusztrációs válogatás az eredeti hangfelvételekből (www.zti.hu/mnt12).

Testvérétől, Horváth Ferencné Németh Erzsébettől: „Nem ettem én ma egyebet, Kata” (AP 4983a) Paksa Katalin: *Magyar népzene-történet* CD 2.56.

Stanics Mihály

1947-ben kaposvári gimnazisták honismereti kiránduláson vettek részt a baranyai Ormánságban. Az alacsony dombokra épült falvak, a vízjárta erdős-ligetes táj, a természet szépsége nagy élményt nyújtott a fiataloknak, akik a vidék népével való ismerkedést is feladatul kapták. Az egyik zenei pályára készülő diák ekkor találkozott össze Csányoszrón Stanics Mihállyal és ez a találkozás meghatározó jelentőségűnek bizonyult mindkettőjük számára. Stanics Mihály személyében ugyanis az átlagból kiemelkedő, kiváló énekessel hozta össze a sors Olsvai Imrét, aki később a Zeneakadémia zenetudományi szakán folytatta tanulmányait, és gyűjtését személyesen mutathatta be Kodály Zoltánnak, Lajtha Lászlónak. Mivel a fiatal gyűjtő énekese teljes repertoárjának megismerésére törekedett, több alkalommal is felkereste, így 1952-ben, majd 1955-ben. Ebben az időben Magyarországon a magnetofon még nem terjedt el, ezért csupán a dallamok lekottázása történhetett meg, melyet Olsvai aprólékos gonddal, a dallami, ritmikai és intonációs változások, vagyis az élő népzeneire jellemző variálás lehető legpontosabb megfigyelésével végzett. Csak 1956-ban kerülhetett sor hangfelvételek készítésére, amikor Stanics Mihály már 82 esztendő volt. A felvételek technikai gyarlóságát ellensúlyozza, hogy az idős férfi hangja magas életkora ellenére is erőteljesen, meggyőzően szól. A felvételek népzenei jelentőségét növeli, hogy olyan ember énekeit rögzítették, aki a 19–20. század fordulóján már felnőtt korban volt, vagyis énekstílusa még a 19. században alakult ki.

Stanics Mihály 1874-ben született Somogy megyében, a *Teklafalu*hoz tartozó *Vitézipusztán*, ahol apja juhászokodott. A pásztoemberek munkalehetőségeiktől függően gyakran változtatják lakóhelyüket, bár általában bizonyos kisebb földrajzi körzeten belül. Így volt ez a Stanics család esetében is. Mihály születése után néhány hónappal a család a Baranya megyei *Sumonypusztára* költözött. A fiúcska itt nőtt föl és tanult bele apja mesterségébe. Huszonkét éves koráig juhászbojtár és béres volt. A katonaidő letöltése után folytatta a pásztorkodást: *Zehiben* juhokat, majd *Eizerpusztán* teheneket, *Kissárostón* disznókat őrzött. Közben a pécsi vasútállomáson is dolgozott, mint szertáros. A városi munka azonban nem felelt meg neki, hamarosan otthagya, mivel – mint mondta – „nem szeretett uraskodni.” Az I. világháborúban fogságba esett, 1920-ban tért haza. Utána *Verságon* volt juhász és *Háromfán* gulyás. 1930-ban az Ormánságban telepedett le, két hold földet vett *Csányoszrón*, és itt élt 1957-ben bekövetkezett haláláig.

Stanics Mihály dalrepertoárja régies, és elsősorban a pentaton-kvintváltó dalokkal jellemezhető, melyekből hárommal ismerkedünk meg. Első a „Zörög a kocsi” kezdetű (022),

melynek dallamtípusát Kodály Zoltán a kvintváltó szerkezet példajaként tárgyalta *A magyar népzene* című tanulmányában. A dal szokásos feszes ritmusa itt sajátosan, jóízűen fellazult. A második és harmadik dallam – rokonnépi párhuzamaival bizonyíthatóan – még a honfoglalás előtt alakult ki. Stanics Mihály táncos hangvétellel, kanásznótának énekelte, illetve dúdolta őket (023–024), dúdolásával utánozva azt a módot, ahogyan valamikor furulyán is megszólaltatta e dallamokat.

(022)

1. Zörög a kocsi,
Pattog a Jancsi,
Talán értem gyűnnek.
Kocsira ládám,
Kocsira párnám,
Magam is fölülök.
Jaj, édesanyám,
Fölnevelő dajkám,
De hamar elvisznek.

2. Esik az eső,
Hajlik a vessző,
Bodor a levele.
Két szögény legény
Hajtani készül,
Nincs neki könyere.

3. Ergye be, Nani,
Süss neki rétest,
Vidd el a mezőre!
mer Két szögény legény
Hajtani készül,
Nincs neki könyere.

„ergye” = eredj

(023)

Hücs ki, disznó, a berökbül, csak a füled látszik,
Kanászlegény bokor mellett mönyecskével játszik.
Megismerni a kanászt még a járásáru,
Úzött-fűzött bocskoráru, tarisznyaszíjjáru.
Dúdolás.

(024)

Dúdolás [Hol lakik kend, bácsi...]

Stanics Mihály nemcsak a régi dallamok bőséges ismeretével tűnik ki, hanem azzal is, hogy különlegesen vonzódik a tiszta pentatóniához. A dallamokat úgy alakítja-variálja, hogy a hangnemtől idegen ún. *pienhangok*at még átmenőhangként is – másokkal ellentétben – legtöbbször elkerüli. Ezen kívül szívesen fogalmaz nagyívű dallamfordulatokkal, mint a „Csányoszrai fogadónál” kezdetű dalában (025), ahol az első sor két felugró kvattal oktávot jár be, a harmadik sor közepén pedig a dallam a felső oktávhangról egyetlen lépéssel éri el az alsó oktávot, az alaphangot. Előadói stílusára jellemző a hajlékony *parlando-rubato*, melyben olykor két sort is egy lélegzettel fog össze, illetve a táncos lüktetésű, sohasem merev *giusto*, mely „bérös-verbunk”-jában (026) és „ugrós kanásztánc”-ában (027) figyelhető meg, ahol éneklését – tánc híján – lábdobogással kíséri.

(025)

1. Csányoszrai fogadónál

Kilenc zsandár elejbém áll.

Mind a kilenc kérdi tőlem:

– Van-e utazólevelem?

2. – Megállj, zsandár, megmutatom,

Csak a lájbim kigombulom.

Kettőt mindjár agyonlüttem:

Itt az utazólevelem!

3. De még az a hét hátra van,

Megkötöznek, elhajtanak.

Elhajtanak aláfelé,

De nem ám a hazám felé.

(026) „bérös-verbunk”

Ingöm, gatyám de szennyes,

Magam vagyok szerelmes.

Ingöm, gatyám eladom,

Mégis mögházasodom!

(027) „ugrós kanásztánc”

Mögdöglött a bíró lova,

Fejtse mög a bíró maga,
Így tödd rá, úgy tödd rá!
Bőre jó lössz pántlikának
Annak a hírös lányának,
Így tödd rá, úgy tödd rá!
A pacala fejkötőnek
Annak a hírös mönyinek,
Így tödd rá, úgy tödd rá!

Stanics Mihály dalait főként juhászokodó, mulatós kedvű édesapjától tanulta. Betyárballadáinak többségét minden bizomnyal tőle örökölte, hiszen ezeket a pásztoremberek különösen kedvelték, a somogyi-baranyai pásztorok élete ugyanis a múltban gyakran összefonódott a betyárokéval. Stanics Mihály a szövegekre kevesebb figyelmet fordított, mint a dallamokra. Fiatal korában parasztbandában hegedült, sőt tudott játszani furulyán, citerán, tamburán is, és zenész-szokás szerint a dallamok szövegét nem mindig, illetve csak részben jegyezte meg. A következő betyárballada-összeállítás két rövidebb szöveg-töredéket tartalmaz, melyek régi stílusú dallamokhoz kapcsolódnak. A balladai történeteket ugyan nem ismerhetjük meg belőlük, de így is képet festenek a 19. század letűnt világáról. Tragikus eseményre utal a „homályos idő”, a „gyászba borult mező”, az „itató kútja”, mely „vérrel bugyborékol” (028), majd az ítéletet hozó „nagyságos urak”-ról hallunk, akiknek „aranszörű pejlovat” kínál a betyár szabadsága fejében (029).

(028)

Homályos az idő, be vagyon borulva,
Ménösöm mezeje jászba van borulva.
Az itató kútja vérrel bugyborékol,
Az itató kútja vérrel bugyborékol.
Kérjük a jó Istent, adjon egy jó esőt,
A szegény barmoknak adjon jó legelőt!

„jászba” = gyászba

(029)

Arra kéröm a nagyságos urakat,
Engedjék el ezt a csökél bajomat!
ej Engedjék el ezt a csökél bajomat,
Hajtok nékik aranszörű pej lovat,
Engedjék el ezt a csökél bajomat,

Hajtok nékik aranyszőrű pej lovat.
Loptam lovat ötvent, hatvant, hetvent is,
Mégsem jutott az uraknak csak egy is.

„csökél” = csekély

Stanics Mihály dalrepertoárját, előadásmódját a népzene tudomány a dél-dunántúli pásztorhagyomány legértékesebb zenei örökségeként tartja számon. Dalai ennek ellenére – a felvételek gyengébb hangminősége miatt – nemigen kerültek közforgalmú lemezre, de népzenei kottás kiadványokban gyakran szerepelnek. Eredeti hangfelvételeinek bővebb bemutatására ez alkalommal nyílt lehetőség első ízben.

(030)

1. Onnand alul gyűnnek a zsandárok,
Még messzirül fémlik a csákójuk.
Elöl jön az zsandárkápplár maga,
Még messzirül fémlik a csákója.

2. – Adjon Isten, csárdásné, jó estét!
Hát ez a szép szilajcsikó kié?
– Jó bort iszik ennek a gazdája,
Most érkezett, nincs egy félórája.

3. – Szép csárdásné, küldje ki a betyárt,
Vagy gyűjön ki vagy adja mög magát.
– Ki sem mögyök, mög sem adom magam,
Ha jólesik, hajtsák el a lovam!

4. A lovamat nem annyira bánom,
Csak a nyeregterhellőt sajnálom.
Az alatt van a bugyellárisom,
Akiben van százezör forintom.

„szilajcsikó” = télen-nyáron szabadban tartott csikó; „nyeregterhellő” = széles szíj, mellyel a nyeret rögzítik

(031)

Hozz bort, kocsmárosné, mögadam az árát,
Hozz bort, kocsmárosné, mögadam az árát.
Ha én mög nem adhatom azt, tyuhajra,
Mögadi a kedves rózsám valaha.

Ha én mög nem adhatom azt, tyuhajra,
Mögadi az én angyalom valaha.

(032)

Ez a kislány úgy éli világát,
Ha az anyja itthon nincs, süti a pogácsát.
Éjfélig, hajnalig
Várja a babáját röggelig.

(033)

Dúdolás [Ó, mely sok hal...]

Daloltam Stanics Mihály, nyolcvankét éves, Csányoszró.

Irodalom

(001) daláról Kodály Zoltán: A magyar népzene. A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos.
Zeneműkiadó, Budapest 1969, 18. o.

◄ További hangfelvétel:

„Lóra, csikós, lóra” (AP 1489a) Magyar Népzenei Antológia 3_09_03a

Izsák János

A délszláv háború során 1991–95 között sokat emlegették Eszék és Vukovár nevét a híradásokban. Megdöbbentő képek jelentek meg a televízióban: rombadőlt templom, lángoló hársorok, menekülők, halottak. Sokan talán csak a drámai események kapcsán értesültek arról, hogy magyarok is élnek ezen a tájon. A tudományos kutatók azonban régóta számontartják a *szlavóniai* magyarságot, mint különleges kulturális értékek hordozóját; vizsgálják archaikus nyelvjárásukat, népdalaikat, történeti énekeiket, táncaikat. E sajátosan gazdag népi műveltség kialakulásának és fennmaradásának történeti okai vannak. Már a honfoglalás idején magyarok települtek ide, vonzotta őket a vidék termékenysége. A mohácsi csatavesztés után a lakosság sokat szenvedett; török, német, szerb egyaránt pusztította. Számuk megfogyatkozott, mégis átvészelték a nehéz időket, főként a közeli mocsarakban találtak menedéket. Egységesen a református vallásra tértek és ez szellemi összetartozásukat, megmaradásukat erősítette az egyre inkább idegenné váló környezetben.

A *szlavóniai* magyar népszívetet négy falu alkotja: *Haraszi, Kórógy, Szentlászló és Rétfalu* (ez utóbbi ma a horvátországi Eszék külvárosa). Zenei hagyományuk első megörökítője Garay Ákos néprajzkutató volt a 20. század elején, akinek fonográf-felvételei kivételesen szép, díszített előadásmódról tudósítanak. Az 1950–60-as években Kiss Lajos zombori születésű népzene kutató végzett itt nagyarányú, szisztematikus gyűjtést, és kiváló énekeseket fedezett fel. Közülük is az egyik legkiemelkedőbb Izsák János, aki 1910-ben született *Kórógyon*. Kiss Lajos feljegyzése szerint „népi kántor” volt, vagyis földműves, mint a falu többi lakója, de kivált közülük elismert énektudásával, jó hangjával. Istentiszteleteken, halotti virrasztóban ő vezette a közös éneklést. Zenei képzettséggel nem rendelkezett, a kottát nem ismerte, mindössze kéziratos énekeskönyveit használta olykor a hosszú és bonyolult szövegek felidézésére. Előadási stílusán érződik, hogy irányításhoz szokott: határozottság és emelkedettség jellemzi, „kántoros” sajátságként pedig az ún. „betűejtés”, miszerint a köznapi beszéd-től eltérően a mássalhangzó-összeolvadást elkerüli. Ez inkább a szöveg tiszteletének tűnik, mintsem zavaró tudálékosságnak, ahogyan az a következő *halottas énekben* is hallható (034). A középkori hagyományra visszanyúló dallamot az egész magyar nyelvterületen ismerik, és reformátusok, katolikusok egyaránt éneklék. A szöveg az élet nehézségeire és mulandóságára figyelmeztet, majd vigasztalásért fohászkodik. Izsák János a dallamot a helyi népdaloktól némileg eltérő módon díszíti, azok jellegzetes, sokhangos díszítménybokrait nem alkalmazza. Egyszerű, általában egy átmenő- vagy váltóhangból álló ornamensei a dallam folyamatosságát, hajlékonyságát szolgálják és kiválóan alkalmasak közösségi éneklésre is.

(034)

1. Sok rendbéli próbák vagynak rajtunk ez életben,
Melyben, noha gyönyörködünk, mint halak a vízben,
Azt sem tudjuk, hol akadunk a halálos törben.
2. Testünk rakva nyavalyákkal és keserőséggel,
Melyet sokszor mi szenvedünk békételenséggel,
Noha tudjuk, hogy nincs rajtunk semmi történettel.
3. E világnak csalárd voltát, ember, megtekintsed,
Sokat ígér, meg nem adja, bizonynal elhidjed!
Azért kérlek, hogy magadat tőle megőrizzed.
4. Ne ígérjed te magadnak a holnapi napot,
Csak hálát adj az Istennek, hogy érted e napot,
Szent Jakabnak írásából ezt megtanulhatod.
5. Ha hitedben, te keresztyén, tökéletes volnál,
Istennek jó tetszésében te nem zúgolódnál,
Sőt inkábbban csendes szívvel néki hálát adnál.
6. A szent Jóbnak tíz gyermeke egy napon meghala.
Hiszed-é, hogy mint jó atya, nem bánkódott volna?
E próbában az Istennek fejet ingyen hajta.
7. Istené vót, ő vette el. Áldott az ő neve,
Mint akarja, mind úgy legyen! Ki állhat ellene?
Tenéked is elszenvedned szintén így kellene.
8. Ne sirassuk pogány módra a mi halottinkat,
Szent Pál mondja, ne rútítsuk azzal vallásunkat.
Engeszteljük hál'adással inkább mi Urunkat!
9. Vigasztaljad, kegyes Isten, a keseredteket,
Tartsd meg végig igaz hitben a te híveidet!
Ha te elhagysz, Uram Isten, ki segít meg minket?
10. Szent Úristen, seregeknek győzhetetlen ura,
Szentlelkeddel könnyebbíts meg, ne jussunk gonoszra,
De jussunk be Krisztus által a te országodba!

Kórógyon a virrasztást három-négy jóhangú asszony és néhány férfi állandó együttese végezte. Estétől éjfélig vagy akár hajnalig énekeltek-imádkoztak a halott mellett. Az itt elhangzó dallamok zöme a 16–17. századból való, és a hivatalos énekeskönyvekben már régóta nem szerepelnek. A halottas énekek mellett más, a hangulathoz illő énekeket is elővettek a virrasztóban. Köztük a legjelesebb a „Siralmas volt nékem” kezdetű (035), melynek szövege – Dobai István szerzeménye – a 17. századi Szentsei daloskönyvben olvasható. A népzene-tudomány sokáig csak egyetlen, székelyföldi változatáról tudott, egy nyolcvannégy éves öregasszony előadásában. Amikor azonban Kiss Lajos *Kórógyon* és *Szentlászlón* is megtalálta, fény derült az ének valódi népzene-történeti jelentőségére; nyilvánvalóvá vált, hogy valaha széles körben ismerték-énekeltek. Talán vándor lantosok terjesztették el a három részre szakadt Magyarországon, erre utal a befejező sor, miszerint az énekes „húron pengeti nótáját”. Később az ország középső részén elfelejtették, és csak a keleti meg nyugati peremterületeken, Székelyföldön és Szlavóniában hagyományozták tovább az egymást követő generációk. Fennmaradása elsősorban az Izsák Jánoshoz hasonló előénekeseknek, népi kántoroknak köszönhető. A folklorizációt segítette, hogy dallama sirató stílusú népdalainkéval rokon, szövege pedig – műköltői bonyolultsága ellenére – jól illeszkedik a virrasztás szokásához: „Siralmas volt nékem / Világra születnem, / Hogy ezeket kell szenvednem, / Melyeket nem remélettem. / Élek-e, nem tudom, / Hol esik halálom. / Óránként nőttön-nő kínom, / Jaj, hová legyek, nem tudom. / Ugyanis a jóért / Éltemben sok bú ért / Szívemben, hogy még rá azért / Rossz világ nékem halált mért. / Siratom magamat, / Elmúlt napjaimat. / Bízom Istenre dolgomat, / Eligazítja bajomat.”

(035)

1. Siralmas volt nékem Világra születnem,
Hogy ezeket kell szenvednem, Melyeket nem remélettem.
2. Tigris-tejjel talán Tartott volt fel anyám.
Jaj, ki volt az én mostohám, Bánatját ruházta reám.
3. Élek-e, nem tudom, Hol esik halálom.
Óránként nőttön nő kínom, Jaj, hová legyek, nem tudom!
4. Pusztaságba merült Szívem, búban került,
Reménységem is már meghült. Ó, anyám engem mire szült?
5. Halállal megvívnom, Világból kimúlnom
Jobb volna, mint itt kínlódnom, Szokatlan dolgot tanulnom.

6. Nékem is irigyim, Titkos ellenségim,
Mérget adának barátim, Kétszínű jóakaróim.

7. Ugyanis a jóért Éltében sok bú ért
Szívemben, hogy még rá azért Rossz világ nékem halált mért.

8. Siratom magamat, Elmúlt napjaimat.
Bízom Istenre dolgomat, Eligazítja bajomat.

9. De csak a keserves Lelkemnek gyötrelmes,
Hogy bújdosom, mint Ulives, Ki sokat járt és lett híres.

10. Ó, napok napjai, Tengernek habjai,
Életemnek végórái, Keserűségnek árjai!

11. Bánatim újulnak, Siralmim nem múlnak.
Könnyeim arcámon folynak, Engem a fák is siratnak.

12. Álljon Isten bosszút, Azon felül sok bút,
Ki nékem szerzett háborút, De még ő is igére jut.

13. Így siratta magát, Elhagyván világát,
Ki naponként mondja jaját, Húron pengeti nótáját.

„Ulives” = Ulysses = Odüsszeusz, aki a Trójai háború befejeztével hosszas bolyongás után tért vissza hazájába

Izsák János énekei azt bizonyítják, hogy az esztétikai érték és a közösségi „használhatóság” egymással nem ellentétes fogalmak. Így maradhatott fenn *Kórógyon* a 16. században élt Nagybánkai Mátyás zsoltárparafrázisa is, mely a református énekeskönyvekből már csaknem két évszázada kimaradt. Izsák János méltóságteljes emelkedettséggel, drámai erővel adta elő (036). Éneklésének archaikus zamatot kölcsönöz bizonyos hangközök – a szeptim, a szext és a terc – ingadozó intonációja. Ha a közösség múltjának értékeit képes életben tartani, reménye van a fennmaradásra még a legnehezebb körülmények között is. Az évszázadokon át énekelt kérés ma sem veszít időszerűségéből: „Ne hagyj elesnem, felséges Isten, keserűségemben! / Te szent Fiadért légy segítségül, ne legyek kétségben, / Mert mindenfelől, látod, Úr Isten, / Vagyok kísértésben.”

(036)

1. Ne hagyj elesnem, felséges Isten, keserűségemben,
Te Szent Fiadért légy segítségül, ne legyek kétségben!
Mert mindenfelül, látod, Úristen, vagyok kísértetben.
2. Az Írás rólad, felséges Isten, bizonytalant azt mondja,
Hogy valakinek te benned vagy szíve nyugodalma,
Az olyan ember meg nem szégyenül, mert te vagy oltalma.
3. Gyermekségemtől fogva, Úristen, mindeztideig
Téged hívtalak én segítségül minden szükségemben.
Mostan is nincsen több bizodalma sem mennyen, sem földön.
4. Bizony nem tudom, kihez folyamjam egyébhez náladnál,
Mert nincs igazság és irgalmasság teremtett állatnál.
Szívem fájdalmát senki nem tudja, Uram, több náladnál.
5. Akármint hányám-vessem elmémet, felséges Úristen,
De vigasztalást sehol nem lelek keserűségemben,
Ha nem te benned, felséges Isten, és ígéretedben.
6. Nincsen szívemnek több bizodalma, Úristen, náladnál.
Valamíg gyötresz, szabad légy velem, csak nem haragudjál,
Mint kegyes atya fiát dorgálja, csakhogy meg ne útálj!
7. Csak te egyedül voltál, Úristen, én nékem gyámolom,
Nagy fájdalomban és sirásomban az én vigasztalóm.
Ne hagyj elesnem, megszégyenülnöm, kegyes oltalmazóm!
8. A szegénységnek nagy kísértete engemet szorongat,
Kárvallásomnak bánatja izgat, betegség tántorgat,
Mindazonáltal csak téled várok, Úristen, oltalmat.
9. Irgalmasságnak ura, Istene, és erős kútfeje,
Kinek szemei a földre néznek, nyomorult szegényre,
Hozzád kiáltok, légy segítségül minden szükségemben!
10. Mely nagy örömem és bizodalma nékem ezen vagy,
Hogy ígéreted, mint drága zálog, én szívemben vagy.
Krisztus Jézusért engem meghallgatsz, azt bizonytal tudom.

11. Azért könyörgök szent felségednek, mint jó Istenemnek,
Én teremtőmnek és megváltómnak és megszentelőmnek,
Hogy légy kegyelmes te szent nevedért az én életemnek!

12. Tudom, előtted, úgy mint magamban, bűnös ember vagyok,
De Krisztus Jézus szent haláláért nálad kedves vagyok,
Mert őáltala te fiad vagyok, örökösöd vagyok.

13. Jelentsd meg hozzám, felséges Isten, kegyelmességedet,
És véghetetlen kegyes, atyai te nagy szerelmedet,
Hogy teljesítsd bé könyörgésemre szent ígéretedet!

14. Áldd meg, Úristen, te szent nevedért, amit tőled kérek,
Szent Fiad által teljes szívemből, melyért most könyörgöm,
Mert csak tebenned bízom, Úristen, míg e testben élek.

„kísértetben” = kísértésben; „Írás” = Szentírás, Bublía; „folyamjam” = folyamodjam; „teremtett állat” = élőlény

Szlavónia vallásos szövegű történeti énekhagyományára mellett említést kell tennünk a világi dalok gazdagságáról is. Ez részben a tájra jellemző régi stílusú táncokkal – karikázóval, ugróssal – függ össze. Izsák Jánostól Kiss Lajos ugrós táncdalt is gyűjtött („Ez a kis menyecske úgy éli világát”), melyet az egyházi énekektől gyökeresen eltérő módon, rendkívül feszes, pattogós ritmusban, derűs hangvétellel adott elő.

Irodalom

Kiss Lajos: Zenetörténeti emlékek a szlavóniai virrasztó énekekben. *Ethnographia*, 1966, 153–211.

◀ További hangfelvétel:

„Ez a kis menyecske úgy éli világát” (AP 1927j) Paksa Katalin: *Az ugrós táncok zenéje* CD 20 = 32b) kotta